

بازتاب‌های مکتوب احیاء علوم الدین

مقدمه

واقعیت این است که پیش از تألیف احیاء علوم الدین، غزالی و آثار وی چندان شگرف، یا دست‌کم چندان اثرگذار نبود تا به این خاطر علمای موافق و مخالف یا سایر طیف‌های فکری، سیاسی و... در برابر آن موضع‌گیری کنند و درباره کارنامه غزالی اظهار نظر کنند یا بکوشند در قبال رهیافت‌ها و رویکردهای مختلف او اظهار نظر نمایند و در رد و قبول افکار و آثار وی دست به قلم ببرند.

اهمیت این موضوع به قدری است که می‌توان به یک اعتبار، افکار غزالی و مخالفان آن را به دو دسته مخالفان مرتبط با احیاء و مخالفان مربوط به غیر احیاء؛ یعنی فیلسوفان، فلسفه‌گرایان، باطنیه و... تقسیم کرد. واضح است که هنگام بحث از بازتاب احیاء، صرفاً نمی‌توان از مخالفان و منکران این اثر و مندرجات آن نام برد، بلکه باید نیمه دوم این پیامد را نیز در شمار آورد؛ یعنی شوریدگان و دلدادگان به این اثر و نویسندگان آن. تا به این صورت، جمع موافقان و مخالفان این اثر مهم و عجیب کامل شود و در این میان، سره از ناسره متمایز گردد. با این حال، در این مختصر، امکان شرح و بیان این همه نیست. از این‌رو، ناگزیر از بسیاری از مطالب صرف‌نظر می‌کنیم و برخی عناوین مهم را از نظر می‌گذرانیم.

چاپ

قاهره - بولاق ۱۲۶۹ هـ، ۱۲۷۹، ۱۲۸۲، ۱۲۸۲؛ قاهره (فی غیر بولاق) ۱۳۰۳، ۱۳۰۶، ۱۳۱۲، ۱۳۱۶، ۱۳۲۱، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۳۴، ۱۳۴۶، ۱۳۴۸، ۱۳۵۲، ۱۳۵۷.
لکنو (چاپ سنگی) ۱۸۶۴، ۱۳۳۱؛ استانبول ۱۳۲۱؛ تهران ۱۲۹۳.

البته احیاء بارها چاپ شده است. با این حال متأسفانه هنوز هم چاپ دقیق و منقحی از این کتاب، به زبان عربی نیز در دست نیست؛ دلیل واضح این امر هم تقریباً این است که اکثر ناشران نگاه تجاری به این کار داشته‌اند.

دفاعیه‌ها از احیاء علوم الدین

(ا) المرتضی (با شماره ۲) دفاعیه‌ای را ذکر کرده که خود غزالی آن را نوشته است، با عنوان الاملاء علی مشکل الاحیاء، او در این دفاعیه به برخی از اعتراضات مربوط به مطالب موجود در کتاب خود پاسخ داده است. مرتضی گفته است: این دفاعیه الاجوبة المسکتة عن الاسئلة المیهنة نیز نامیده می‌شود.

البته با عنوان الاملاء علی کشف مشکلات الاحیاء نیز در نسخه‌های خطی برلین با شماره ۱۷۱۴، ۹، ۴۲؛ دیوان هندی ۱۲۳۵؛ سرای با شماره A III 1419 7 b -72 آمده است و در سال ۱۳۱۱ با کتاب اتحاد السادة مرتضی در قاهره و نیز در هامش تعدادی از چاپ‌های احیاء در قاهره آمده است.

با عنوان: الاجوبة المسکتة عن الاسئلة المشکلة المبکتة نیز در نسخه‌های خطی قلیش علی در استانبول با شماره ۱۰۲۶؛ دار الکتب المصرية چاپ دوم ۱: ۲۶۸؛ و ظاهریه عام ۷۵۵۷ آمده است.

(ب) عبدالقادر العیدروس (المتوفی سال ۱۰۳۸/۱۶۲۸): تعریف الاحیاء بفضائل الاحیاء، که در هامش چاپ‌های متعدد احیاء در قاهره چاپ شده است.

(ج) رسالة فی بیان فضل احیاء علوم الدین، اثر مؤلفی ناشناخته. یک نسخه از آن در الأزهر با شماره [۹۱ مجامیع] ۱۹۵۶ از برگه ۷۶ تا ۸۶.

(د) تشدید الارکان فی «لیس فی الامکان ابداع مما کان» اثر جلال الدین السیوطی متوفی به سال ۹۱۱ هـ یک نسخه خطی آن با شماره ۵۳۰ مجامیع، ۳۲ مجامیع، ۱۲۲ مجامیع م، ۴۸ علم الکلام - در دارالکتب المصرية وجود دارد. یک نسخه هم در پرنتون هم با شماره ۳۰۳ وجود دارد.

(هـ) رسالة في الرد على من اعترض على الغزالي في قوله ان المسيبات رتبّت على الاسباب اثر مؤلفي ناشأخته . يك نسخه خطى آن در دارالكتب المصرية با شماره ٢١٠ مجاميع وجود دارد.

(و) السيف الحسام في الذب عن كلام حجة الاسلام، اثر عبد الرحمن بن محمد السنطاوى (ت ٨٩٦ هـ)، پرنستون با شماره ٢٢٤٩.

(ز) جواب سؤال عن قول الغزالي ليس في الامكان، اثر بدرالدين محمد بن محمد بن عبدالله السعدى الحنبلى (ت ٩٠٠ هـ)، پرنستون با شماره ٣١٦٦.

(ح) الدليل و البرهان على انه ليس في الامكان ابداع مما كان، اثر محمد بن حامد الشافعى (ت ٨٨٥ هـ)، پرنستون با شماره ٥٩٨.

(ط) تبييت قواعد الازكان بان ليس فى الامكان ابداع مما كان، پرنستون با شماره ٣٢٣٣. رك: GAL II, 2249 no. 7.

(ظ) حكمة العارف بوجه ينتفع لمسألة ليس في الامكان ابداع مما كان، اثر حمدان بن عثمان الجزائرى (ت ١٢٥٥ هـ)، پرنستون با شماره ٣٠٣٦.

ردیه‌هایی بر احیاء علوم الدین

(١) ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزى (المتوفى سال ٥٩٧ هـ): اعلام الاحیاء باغلاط الاحیاء (رجوع کنید به: پیوست شماره ١٠).

(٢) ابو الحسن بن سکر: احیاء مین الاحیاء فی الرد على كتاب الاحیاء - ذهبى از آن نام برده است. (رجوع کنید به: پیوست شماره ١٦).

(٣) احمد بن محمد بن المنیر الاسکندرى (المتوفى سال ٦٨٣ هـ / ١٢٨٤ م): الضیاء المتلالی فی تعقب «الاحیاء» للغزالی - مرتضى از آن نام برده است: (ج ١ ص ٣٣ س ١٠).

(٤) كتاب فقهاء تلمسان لابی زکریا القلیعى بالاسکندریة فی سؤاله عن «الاحیاء» - نسخه خطی در مکتبه عبد الحى الکتانى در رباط (در ضمن یک مجموعه).

(٥) جواب ابی الفضل النحوی لفقهاء تلمسان - نسخه خطی در مکتبه عبد الحى الکتانى در رباط - در ضمن همان مجموعه مذکور در شماره قبلی.

(٦) ابو عبد الله محمد بن علی بن عمر، المشهور به مازرى (المتوفى سال ٥٣٦ هـ / ١١٤١ م): الكشف و الاتیاء عن المترجم بالاحیاء، از وجود نسخه‌ای از آن اطلاعی به دست نیامد. با این حال ذهبى از آن نقل می‌کند. (رجوع کنید به: پیوست شماره

۱۶ در آخر این کتاب). نیز رجوع کنید به: حسن حسنی عبد الوهاب: الامام المازری، تونس سال ۱۹۵۵ م، ص ۶۴.
(۷) قاعدة فی الرد علی الغزالی در التوکل اثر ابن تیمیة. یک نسخه خطی از آن در دار الکتب المصریة با شماره ۲۵۹ مجامیع ت وجود دارد که با تحقیق علی بن عبد العزیز الشبل در دار الصمیعی در ریاض در سال ۱۹۹۵ م چاپ شده است.

شرح‌های احیاء علوم الدین

۱. اتحاد السادة المتقين اثر محمد بن محمد بن الحسين المرتضی (متوفی به سال ۱۲۰۵ هـ / ۱۷۹۱ م). نسخه‌هایی از آن در: منش ۱۵۰ (فقط جلد دوم)، فاس القرویین ۱۵۴۵ / ۶۳ و پرنستون به صورت ناقص با شماره ۲۱۶۳ در پنج مجلد. در سال ۱۳۰۱ هـ تا ۱۳۰۴ در ۱۳ جلد در فاس و در سال ۱۳۱۱ در ده جلد در قاهره چاپ شده است.

تلخیص‌های احیاء علوم الدین

۱. لباب احیاء علوم الدین اثر برادرش احمد. یک نسخه خطی آن در پرنستون ۱۴۸۲، در برلین ۱۷۰۸ / ۹، بودلی ۱: ۳۲۴، جار الله ۱۴۸۲، اسکوریال چاپ دوم ۷۳۱. در هامش نزهة الناظرین اثر عبد الملک بن المنیر تقی الدین البابی الحلبی در قاهره در سال ۱۳۰۸، ۱۳۲۸ چاپ شده است. رجوع کنید به: صفحات بعدی.

۲. منهج القاصدین اثر ابن الجوزی (متوفی به سال ۵۹۷ هـ / ۱۲۰۰ م). یک نسخه خطی آن در: پاریس با شماره ۱۲۹۵، فاتح ۲۸۷۲. ((کتاب آداب النکاح)) آن نیز در جار الله با شماره ۲۱۳۶. تلخیصی از آن نیز با نام الملخص اثر احمد بن محمد بن قدامة المقدسی متوفی به سال ۷۴۲ هـ / ۱۳۲۴ م. یک نسخه خطی آن در برلین ۱۷۱۱ / ۱۲، دار الکتب المصریة چاپ ۱ ج ۲ ص ۱۳۲، اسکندریه با شماره ۴۳ تصوف و ۴۹ مواعظ. چاپ دمشق در سال ۱۳۴۷ هـ.

۳. روح الاحیاء اثر احمد بن موسی بن یونس. یک نسخه خطی آن در بودلی ۱: ۱۲۱ [۲] وجود دارد.

۴. روح الاحیاء اثر علی بن محمد بن الرازی. یک نسخه خطی آن در ایا صوفیا با شماره ۲۰۹۷ وجود دارد.

۵. روح الاحیاء اثر محیی الدین ابی زکریا یوسف بن محمد بن موسی الیمنی، متوفی به سال ۵۵۸ هـ. یک نسخه خطی آن

در پتتا ج ۱ ص ۱۴۲ [۱۳۷۸] = بنکیبور ۱۳ با شماره ۸۴۱ هست که ۱۰۸ برگه ۲۵ سطری دارد و تاریخ نسخه سال ۱۱۷۷ هـ به خط هادی بن علی است.

۶ روح الاحیاء اثر محمد بن عبد الله الخوارزمی الشافعی متوفی به سال ۶۸۹ هـ / ۱۲۸۰ م. یک نسخه خطی آن در موزه بریتانیا ۷۴۰ و دار الکتب المصریه چاپ یکم جلد ۷ ص ۲۷۹ وجود دارد.

۷ روح الاحیاء اثر یک مؤلف ناشناخته. یک نسخه خطی آن در دار الکتب المصریه، چاپ یکم ج ۲، ص ۱۳۲ وجود دارد و با عنوان خلاصة التصانیف فی التصوف در سال ۱۳۲۷ هـ در قاهره و با عنوان اسعاد الامة فیما جاء به القرآن و السنة، در سال ۱۳۴۲ هـ در تونس چاپ شده است.

۸ المرشد الامین إلى موعظة المؤمنین من إحياء علوم الدین اثر جمال الدین محمد بن محمد بن سعید بن صالح القاسمی دمشقی، در دو جلد که در سالهای ۱۳۳۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۸ هـ، ۱۹۲۹ م در قاهره چاپ شده است.

۹ کتاب الصدق، اجرا سال ۱۳۰۵ هـ؛ کتاب الحقیق در سال ۱۳۰۵ هـ در اجرا چاپ شد.

۱۰ روح الاحیاء اثر محمد بن علی البلالی العجلونی متوفی به سال ۸۲۰ هـ. Heid. ZS VI, 226

۱۱ تلخیص [احیاء] اثر ابی القاسم بن یونس الحسنی. یک نسخه خطی آن در قلیج علی با شماره ۵۸۴ هست.

۱۲ ذخیره المنتهی فی علم الغیب والخفا اثر جمال الدین بن محمد الخوارزمی، فهرست دار الکتب المصریه چاپ دوم جلد یکم، ص ۲۹۹ (با شماره ۲۵ تصوف).

۱۳ ذخیره المنتهی فی علم الغیب والخفا اثر محمد بن ابی بکر الرازی. یک نسخه خطی آن در برلین Fol. 3104 وجود دارد.

۱۴ عمل العلم همراه با یک شرح اثر اخفدین موسی کشمیری، پیشاور با شماره ۹۴۴، ۱۹۴۵ = (۶) کتاب العلم والعمل، دار الکتب المصریه چاپ دوم جلد یکم، ملحق ۴۶ با شماره ۳۰۲۲ تصوف.

۱۵ صفوة الاحیاء اثر محمود علی قراعه، در سال ۱۹۳۵ م در قاهره چاپ شده است.

۱۶ المحجة البيضاء فی احیاء الاحیاء اثر محمد بن مرتضی محسن الکاشی (المتوفی سال ۱۱۰۶ هـ / سال ۱۶۹۴ م). یک نسخه خطی آن در کنتوری با شماره ۲۷۶۵؛ در برلین با شماره Oct. 3026، گنجینه حکمت آل آقا در تهران وجود دارد.

۱۷ * عین العلم و زین الحلم فی التوحید و الآداب الدینیة (با

عنوان: زبدة الفهم، دارالکتب المصریه چاپ دوم جلد یکم ص ۳۳۳) اثر محمد بن عثمان البلخی (متوفی در حدود سال ۸۰۰ هـ / ۱۳۹۷ م). یک نسخه خطی از آن در پاریس با شماره ۶۷۲۱ در برلین با شماره ۳۰۶۴؛ دیوان هندی با شماره ۶۸۰ و در فهرست آربری با شماره های ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، و شرح آن با شماره ۱۳۵۷، در بنکیبور ۱۳: با شماره ۸۳۴، مانشر ۱۰۱، پیشاور ۳/۹۴۱

(*) البته در باره مؤلف این کتاب اختلاف فراوانی وجود دارد. رجوع کنید به: فهرست دیوان هندی، ج ۲، بخش ۲، اثر آربری، ص ۱۶۳، اکسفورد ۱۹۳۶ م.

این کتاب در پیشاور در سال ۱۲۷۹ هـ، علیگره ۱۱۶ [۱۰]، آصفیه ۱: ۳۷۶ [۵۰۲]، [۵۵۵]، [۸۷۷]؛ رامفور ۱: ۳۵۲ [۵/۲۲۲]، چاپ شده است. رجوع کنید به: حاجی خلیفه ج ۴ ص ۲۸۲ با شماره ۸۴۴۰. ملا علی القاری متوفی به سال ۱۰۱۴ هـ هم آن را شرح کرده است. یک نسخه خطی از آن در دار الکتب با شماره ۱۰۹ تصوف، بنکیبور ۱۳: با شماره ۸۴۴، رامفور ۱۳/۱۸۲ وجود دارد و در سال ۱۲۹۲ هـ در استانبول چاپ شده است.

۱۸ احیاء الاحیاء اثر شمس الدین محمد بن علی البلالی (متوفی به سال ۱۰۲۴ هـ / ۱۶۱۵ م). یک نسخه خطی آن در الفاتح ۲۶۰۴ - ولعله شماره ۱۰ وجود دارد.

۱۹. المغنی عن حمل الاسفار فی الاسفار فی تخریج ما فی الاحیاء من الاخبار، اثر عبد الرحیم بن الحسین العراقی (متوفی به سال ۸۰۶ هـ / ۱۴۰۴ م). یک نسخه خطی آن در اسکوریال چاپ دوم ۱۴۶۶، ینی جامع ۶/۲۹۵، نوری عثمانی ۱/۱۲۷۰، ۱، دمیاط عمومیة ۲۴ [۳۴]، دار الکتب المصریه چاپ دوم ج ۱ ص ۱۰۵، موصل ۴۵ [۱۰۰]، آصفیه ۱: ۶۴۷ [۱۳۰] هست. در پایین ((الاحیاء)) چاپ قاهره در سال ۱۳۴۸ هـ نیز چاپ شده است.

۲۰. تخریج ابن حجر العسقلانی، رامفور ۱۱: ۱۹۸ [۵۳].

۲۱. مختصر الاحیاء، اختصار محمد بن علی بن جعفر الشهیر به بلالی، نسخه خطی ۱۱۴۷ تصوف طلعت در دار الکتب المصریه در ۱۸۴ برگه. شاید این نسخه عیناً شماره های ۱۰ و ۱۸ یعنی احیاء

Weltentsagung, Diss., Berlin 1933.

4. L. Massignon: Le Christ dans les évangiles selon al-Ghazzali, *Revue des Etudes Islamiques* 1933.

5. H. Wehr: AL – Ghazalis Buch vom Gottvertrauen, Das 35. Bnch des Ib. u.ad-d.; Halle 1940 (Islamische Ethik, 4).

6. H. H. Dingemans, Al-Ghazzalis Boek der Liefde. Leiden 1938.

7. Asin Palacios: La espiritualidad de Algazel y su sentido cristiano, 4 voll. Madrid – Granada, 1934-1947.

نویسنده در جلد چهارم این اثر، تلخیصی از احیاء علوم الدین را ارائه داده است. به علاوه، در همین جلد محتویات ۲۱ عنوان از آثار غزالی را ارائه نموده است.

8. L., Bercher: . Extrait du livre XXIII du d'al – Gazali (Chapitre de la Concupiscence charnelle), *Hesperis*, 40 (1953), pp. 313-331.

9. L. Bercher: L'obligation d'ordonner le bien et d'interdire le mal selon Al, Ghazali:

[کتاب امر به معروف و نهی از منکر
[Traduction L. Bercher: IBLA 18 (1955), pp.53-91.

10. E. E. Calverley: "Vitalizing of the religious sciences. (condensed version of the fourth book of the first quarter of Ghazzali's *Ihya*)" in *Muslim World*. 14 (1924), pp. 10-22.

11. N.A.Faris: "The Ibya' ulum al-din of al-Gazzali." In *Proc. Amer. Philos. Society*. 81(1939). pp. 15-19.

12. L.Gardet: "L'Abandon a' Dieu (tawakkul), présenté par L.Gardet. *IBLA* 7 (1944), pp. 395-426.

13. L.Gardet: "Texte d'Al-Ghazâli traduit et annoté." In *Revue Thomiste* 46 (1932) pp.596-578.

14. S.M. Zwemer: "Jesus Christ in the Ibya of Al-Ghazali," in *Moslem World* 7 (1917), pp. 144-158.

الاحیاء باشد. نسخه دیگری هم در ۲۲۲ برگه با شماره ۱۵۱۸ طلعت وجود دارد.

۲۲. مختصر الاحیاء مختصر کننده آن ناشناخته است. یک نسخه خطی با شماره ۱۲۲۵ تصوف طلعت در دار الکتب المصریه وجود دارد.

۲۳. دو نسخه از تلخیص احیاء با شماره‌های ۳۷۲۹، ۳۷۳۰ در کتبخانه عمومی استانبول وجود دارد.

۲۴. یک مختصر که مؤلف آن ناشناخته است. ظاهریه عام ۸۱۱۹.

(۲۵) قطعه من مختصر الاحیاء در مجموعه شماره ۲۰۰۱ در مجموعه گارت در پرنستون.

۲۶. کتابخانه دانشگاه لیپتسک، فهرست فولرز با شماره ۱۱۷: مختصر علوم الدین اثر ابی‌عبدالله شمس‌الدین محمد بن جعفر، معروف به بلالی. او می‌گوید اخبار را در یک‌دهم حجم آن خلاصه کرده است. تاریخ نسخ آن نیز سال ۸۳۹ هـ است. رجوع کنید به: شماره‌های ۱۰، ۱۸، ۲۱ که در این بخش ذکر شد.

ترجمه‌ها و پژوهش‌ها

این کتاب به زبان‌های انگلیسی، آلمانی، اسپانیایی، فرانسوی، فارسی، ترکی، اردو، و ... ترجمه شده است.

1. *Ihya*, the book of Worship, translated from the Arabic with Commentary and Introduction by E. E. Calverley, Ma,lras 1925.

2. Some religious moral Teachings of Al-Gbazali, being brief extacts from his Ibyâ ulum al-Din, freely rendered into English by Seyid Nawab Ali, with an Introduction by A.G. Widgery (Gaekwad Studies), Baroda 1920.

3. E.Tscheuschner: Mönchsideale des Islams nach Ghazali, scine Abhandlung über Armut und

11. Buch von Al-Ghazali's Hauptwerk [احياء علوم الدين]. Uebersetzung und Bearbeituugal, ein Beitrag zur Geschichte unser,r Tischsitten. Leiden, Brill, 1960 (XXX, 215 S).
26. Carra de Vaux: "Gazali, le traite de la Rénovation des sciences religieises Ihia" ulûm eddin. Daus le Compte rendu du Congrès scientifique international des Catboliques, Paris 1891, p. 24 et sq.
27. Hans Bauer, Die Dogmatik al-Ghazâlî's, nach dem II. Buche seines Hauptwerkes, 1912.
28. Hans Bauer, Islamische Ethik, Nach den Original quellen ubersetzt und erlautert. Halle 1916 fb. Helt 1: Ueber Intention, Reine Absicht and Wahrhaftigkeit (Des 37. Buch von al-Ghazâlî's Hauptwerk). Heft 2: Von der Ehe-Das 12. Buch von al-Ghazâlî's Hauptwerk ubersetzt and erlâutert.
- Heft 3: Erlaubtes and verbotenes Gut. Das 14 Buch von al-Ghazali's Hauptwerk.
29. Miguel Asin Palacios: *Algazel*. Dogmatica, Moral. Ascetica, con Prologo de Menendz y Pelayo. Zaragoza, 1901.
30. Miguel Asin Palacios: *La Mystique d'Al-Ghazâlî*. Beyrouth, 1914 (Melangs de la Fuculté Orientale, Vol. 7, pp. 67-107).
31. Samuel Zwemer: *A Moslem Seeker after God*. New York. 1920.
32. I. Obermann: *Der Pbilosopbische und religiose Subje ktivismus Ghazalis*. Ein Beitrag
15. G.J. Pennings: "God's decrees and man's responsibility. Añ attempt by al-Ghazali to reconcile the two," – in *Moslem World* 31 (1941), pp. 23-28.
16. S.M. Rahman: "Al-Ghazali", in *Islamic Culture*, 1(1927), pp. 406-411.
17. J.Robson: "Al-Gazâlî and the Sunna" in *Muslim World* 45 (1955), pp. 324-333.
18. S.R. Shafaq: "Some abiding teachings of Al-Ghazâlî", in *Muslim World* 44 (1954), pp. 43-48.
19. M.Smith: "Al-Ghazâlî on the practice of the presence of God", in *Moslem World*, 23 (1933) pp.16-23.
20. C.R.Upper: "Al-Ghazâlî's thought concerning the nature of man and union with God", in *Muslim World*. 42 (1952), pp. 23-32.
21. A.J.Wensinck: Ghazâlî's bekeering (1932). Sem. *Stud. Uit de Nalatenschap r. A.J. Wensinck*, 1941, pp.154-177.
22. A.J. Wensinck: "Un juicio de conjunto sobre Algazel," *Andalus* 11 (1946), pp. 485-488.
23. S.M. Zwemer: "James Rendel Harris on Al-Ghazali" in *Moslem World* 32 (1942), pp. 51-54.
24. M.Asin Palacios: "El origen del lenguaje y problemas conexos en Algazel, Ibn Sida e ibn Hazm" *Andalus* 4 (1936), pp. 253-281.
25. H. Kindermanu: *Uber die guten Sitten beim Essen un Trinken* [كتاب آداب الأكل], d.i. das

zum Problem der Religion. Lipzig, 1921.

33. D. B. Macdonald: Emotional Religion in Islam as effected by music and singing, in JRAS 1902. 1 ff.

34. -H. Baur: Islamische Ethik

البته احیاء علوم الدین، به صورت کامل یا ناقص به زبان‌های دیگری هم ترجمه شده است و درباره آن تحقیقات مفصل و مختصر متنوعی صورت گرفته است. از جمله:

۱. ترجمه ترکی (ناقص). یک نسخه خطی آن با شماره ۲۵۷۴ در استانبول نگهداری می‌شود.

۲. ترجمه اردو. با عنوان مذاق العارفین که اولین بار در سال ۱۳۳۱ هـ به صورت چاپ سنگی در لکنو منتشر شد.

۳. ترجمه کتاب یازدهم احیاء (فی آداب الأکل) به زبان آلمانی.

۴. ترجمه فارسی. این ترجمه مهم و ارجمند یکی از مهم‌ترین ترجمه‌هایی است که در طول تاریخ این کتاب از آن صورت گرفته است. به ویژه آن که نسخه مورد استفاده مترجم آن در بسیاری موارد با متن‌های چاپ شده عربی فعلی تفاوت‌هایی دارد. از این رو، بحث از آن را به مجال مفصل‌تر و جداگانه‌ای موکول می‌نماییم. |

پی‌نوشت:

۰۱ رجوع کنید به: آنچه در شماره‌های ۶۱ و ۱۶۶ خواهد آمد.